

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Юрій БЕЗЗУБ

старший викладач,
кафедра історичної та громадянської освіти,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), y.bezzub@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8259-4978>

Нінель КЛИМЕНКО

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історичної та громадянської освіти,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), n.klymenko@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4057-3626>

Ольга ДУДАР

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історичної та громадянської освіти,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), o.dudar@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1715-480X>

Гендерні установки та практики в родині Б.Грінченка за его-документами

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.119>

УДК: 929:37–051[Грінченко]:82–94

Анотація. У сучасній історичній науці зростає потреба нового бачення минулого, в якому йдеться не тільки про «зовнішню» історію важливих процесів та явищ, а й про «внутрішню» – суб'єктивну, «людську» історію. Джерела особового походження родини Грінченків дозволяють глибше зрозуміти причини та особливості включення видатних персоналій у боротьбу за права жіноцтва в кінці XIX – на початку XX ст. **Мета дослідження** полягає у визначенні ролі впливових інтелігентських родин Наддніпрянської України у процесах формування нової гендерної парадигми в українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. на основі его-документів Бориса, Марії та Анастасії Грінченків. **Методологія** базується на деконструкції текстів его-документів та індивідуально-біографічному й суб'єктно-діяльнісному підходах, які дозволяють окреслити роль конкретних особистостей у становленні жіночого питання в Наддніпрянській (підросійській) і Західній (підавстрійській) Україні в обраний період. **Наукова новизна** полягає в комплексному дослідженні его-документів, що дало змогу деталізувати особливості становища жіноцтва та розгортання руху за гендерну рівність, які важко цілісно охарактеризувати винятково на основі залучення масових документальних джерел. **Висновки.** Впродовж окресленого хронологічного періоду українське суспільство продовжувало зберігати

консервативні уявлення про побутові жіночі практики в родині та громадському житті. Сім'я Грінченків є прикладом важливих історичних змін, які відбувалися в колі інтелігентських родин. Его-документи демонструють важливу єдність поглядів Бориса, Марії та Анастасії Грінченків на гендерну проблематику, що висловлювалися публічно, та щоденних рутин, які повністю відповідали їхнім світоглядним позиціям. Саме завдяки таким практикам відбувалися поступові зміни в гендерній парадигмі від патріархального домінування до розширення жіночих прав.

Ключові слова: жіноче питання, сім'я Грінченків, его-документи, гендерна парадигма, гендерно-рольові стереотипи, права жінок, емансипація, жіночий рух.

Дослідження різних аспектів жіночого питання набуває актуальності, оскільки проблеми гендерного статусу, побутових практик і прав жіноцтва продовжують продукувати тривалі наукові й суспільні дискусії. Впродовж тривалого часу суспільні відносини вибудовувалися та розвивалися під домінантою чоловічого начала. У другій половині XIX ст. у західному світі поступово народжувалася й формувалася нова гендерна парадигма – комплекс поглядів на роль жінки у суспільному житті та їх реалізацію у щоденній діяльності. Ця модерна матриця добре ілюструється ідеями Ф.Ніцше, який порушував патріархальну традицію і вперше в історії формулював концептуальні підстави для репрезентації феномена жіночого у філософському та культурному дискурсах. Однак попри нововведення у філософії та психології, ціннісні орієнтації, уявлення про гендерні ролі та побутові практики у світовому співтоваристві змінювалися досить повільно.

Ситуація з гендерною рівністю в Україні й нині далека від ідеальної, що, на нашу думку, має глибоке історичне коріння. Однією з визначальних причин побутування патріархальних стереотипів в українському соціумі стало тривале перебування Наддніпрянської України у складі Російської імперії. У зв'язку з цим важливе значення має етногендерний ракурс дослідження, оскільки за минулі століття в кожного народу склалися певні статеві-рольові нормативи соціальної поведінки, стереотипні уявлення про статус жінки та чоловіка, які, з іншого боку, корелювалися тодішнім законодавством і побутовими практиками.

На думку О.Нестерцової-Собакарь, становище жінок на Наддніпрянщині змінилося в пореформену добу, коли збільшилося залучення їх у суспільне виробництво, зросла роль в економічному житті та розширилися можливості здобувати освіту. Однак втягнення жінок у капіталістичне виробництво не забезпечило фактичної рівності з чоловіками. Здобувши обмежену економічну самостійність, жінка відчувала дискримінацію в оплаті праці та виборі професійної діяльності, а також у сфері вищої освіти. Недосконале законодавство, значний вплив архаїчних правових і моральних норм погіршували складне становище жінок у суспільстві, але ж одночасно й спричиняли включення їх до емансипаційного руху¹.

Окремі питання гендерної проблематики другої половини XIX – початку XX ст. висвітлено у працях Н.Аніщука, Л.Буряк, М.Грабовської, Ю.Івченка, О.Кись, О.Лабура, О.Лугового, Т.Орлової, Л.Смоляр, В.Сніжко, Т.Фоміної, присвячених правовому становищу жінок, злободенним проблемам жіноцтва, боротьбі за жіночі права, розвитку жіночого руху та діяльності його активних учасниць.

¹ Нестерцова-Собакарь О.В. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. – Дніпро, 2016. – С.67.

Зауважимо, що у середовищі освіченого населення Наддніпрянщини побутували різні погляди на жіноче питання. Частина його зберігала усталене переконання, що нібито природна неповноцінність жінки – це доконаний факт, отже вона мусить підпорядковуватися чоловікові. Поряд із цим набували популярності думки, що для досягнення рівності у правах необхідне підвищення освіченості жіноцтва та широке залучення до громадського, культурного життя. Однак, зокрема серед молоді, популярними ставали марксистські погляди на вирішення питання гендерної рівності. Їх прихильники визнавали експлуатацію жінки, обмеження чи позбавлення її прав частиною соціально-економічного пригноблення, а отже вирішення жіночого питання впліталось в успіх загальної боротьби за права робітників².

На нашу думку, зроблені згаданими вище дослідниками висновки потребують певних уточнень і ширших інтерпретацій, оскільки для розуміння всіх складнощів боротьби за права жіноцтва важливими видаються реальні поведінкові практики, з якими стикалася проактивна українська жінка. Ідеться про те, яким було її становище в родині, чи існували реальні можливості здобути освіту і працевлаштуватися, чи вважали жінок повноправними учасницями політичного життя, чи сприймали жіночу творчість рівноцінною із творчістю письменників, науковців, митців чоловічої статі? У зв'язку з цим якраз вивчення его-документів дозволяє повніше дослідити відповідність учинків, побутових практик, життєвих установок тим ідеям, що їх висловлювали у своїй публічній діяльності видатні діячі XIX – початку XX ст., коли рух за права жіноцтва набирив оберті.

Від 1980-х рр. документи особового походження привертають дедалі помітнішу увагу дослідників, а написані з їх широким залученням студії суттєво збагачують світову історіографію. Запропонований 1958 р. професором Амстердамського університету Ж.Прессером неологізм «его-документи» об'єднав різні тексти – автобіографії, мемуари, щоденники, журнали подорожей, листи (окремі історики включали до его-документів також тексти, написані на вимогу офіційних, наприклад адміністративних або судових, органів, тобто клопотання, протоколи допитів і т. п.). Згідно з Ж.Прессером, его-документи – це ті історичні документи, в яких дослідник стикається з «я» або іноді з «він» як суб'єктом опису, що одночасно пише і присутній у тексті³.

Провідними фахівцями у цій галузі виступили професор Каліфорнійського університету в Берклі М.Масух, керівник центру з вивчення его-документів та історії Інституту Й.Гейзингі при Амстердамському університеті Р.Деккер і професор цього та Університету Еразма в Роттердамі А.Баггерман. Вони показали, як у період XX – початку XXI ст. історики по-різному оцінювали й використовували его-документи, а також розробили рекомендації для дослідження цих джерел⁴. У статті професора Базельського університету К.Греєрца наголошувалося, що его-документи розкривають особистість в її специфічному культурному, лінгвістичному, матеріальному та соціальному середовищі⁵.

Наше дослідження ґрунтується на епістолярній спадщині та спогадах членів родини Грінченків. Залучено приватне листування Марії, Бориса й Анастасії, а також листування з дітьми та дітками, що належали до близького кола однодумців. Мета полягає в комплексному аналізі наявних его-документів з антропологічного і психолінгвістичного поглядів, а також із позиції персональної історії та історії ідентичностей для відтворення гендерних установок і практик у родині Грінченків.

² Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / За ред. Л.Гентош, О.Кісь. – Л., 2003. – С.94.

³ Див.: *Зарецкий Ю.П.* Свидетельства о себе «маленьких» людей: Новые исследования голландских историков [Електронний ресурс]: <http://visantrop.rsuh.ru/print.html?id=1167089>

⁴ *Masuch M., Dekker R., Baggerman A.* Ego-documents and history: A short account of the longue durée // *The Historian.* – Vol.78, №1. – Malden, Mass., 2016. – P.11–56.

⁵ *Von Greeyer K.* Ego-documents: The last word? // *German History.* – Vol.28, №3. – 2010. – P.273–282.

Ставлення до ролі жінки у сім'ї (на прикладі родинного спілкування, уявлень про шлюб і побутових практик)

Найяскравіше патріархальна гендерна парадигма проявлялася у сімейній сфері, адже традиційна роль, яку визначали за жіноцтвом суспільні уявлення кінця ХІХ – початку ХХ ст. – це донька, дружина й мати, що перебувають у залежності від чоловіка. Родинне листування, а також спогади М.Грінченко демонструють інший тип взаємин та сімейного виховання у цій родині. Насамперед ці документи важливі своїми свідченнями про принципи, на яких ґрунтувалися сімейні взаємозв'язки – домінанти демократизму, права на вибір, відповідальності, гуманізму, самовідданої любові.

Яскравим свідченням цього виступають ніжні, пестливі та голубливі звертання як батька й матері до доньки, так і доньки до обох батьків: «Дорога дитинонько», «Моя голубко», «Люба Настунечко», «Любе Настинятко», «Любий мій татусику!», «Мамунечко, ріднесенька», «Кохані таточку та мамочко» тощо. До своєї дружини Б.Грінченко звертався в листах не інакше, як «Мое дороге серденько», а закінчував послання словами «Цілую твої ніженьки. Твій Борис». Називав кохану «сонечком», «щастям», «голубонькою», «коханням моїм єдиним і довічним», «любим серденьком»⁶.

Близькі до Грінченків сучасники захоплювалися гармонією їхнього подружнього життя, характеризуючи його як «справжню українську сім'ю без компромісів» та відзначаючи, що у цій родині панує «повне духовне єднання», «обоє складають одну душу, разом роблять одне діло і нелегко, може, й неможливо розділити працю одного від другого»⁷. Подружжя лише зрідка перебували в розлуці, а коли траплялися такі часи, – обоє боляче сприймали розставання. «Ти дивуєшся, що я нужуся за доміркою, дарма, що їзду по таких інтересних краях. А я це знав наперед, що так буде, бо мені завжди буває тяжко самому без своїх рідних», – признавався Борис у листі до дружини від 14 травня 1907 р.⁸

Так само важко сприймала розлуку з рідними й Марія Миколаївна. Зокрема після від'їзду чоловіка з донькою до Львова вона писала: «Як ви поїхали, то й сонечко схвалосся, і небо плаче. Сумно на дворі, сумно і в хаті. Учора прийшла – пуста в хаті. Увійшла я в твою хату, Настунічко, сіла на твоє місце біля віконечка та й заплакала»⁹.

Сумувала за батьками й Настя. В одному з листів 1896 р. 10-річна дівчинка відверто звирялася матері: «Я про що не почну думати то й все згадуємо, що тебе нема з нами. Пиши до мене, голубонько»¹⁰.

У тогочасному патріархальному суспільстві дитиною від народження мала опікуватися матір: поява немовляти було своєрідним таїнством «жіночого світу». Батько повинен забезпечувати сім'ю фінансово, а от про допомогу в догляді зовсім не йшлося. Відстороненість чоловіка пояснюється уявленнями у суспільстві про чіткий поділ роботи на «чоловічу» й «жіночу», в яких нянчити дітей вважалося винятково жіночою справою. І хоча освічені жінки вже бралися за «чоловічі» професії – фармакологію, медицину та інші, – чоловіки протилежного не робили.

Б.Грінченко вважав такі хибні й застарілі уявлення неприйнятними стереотипами. М.Грінченко згадувала: «Батько краще міг її (доньку – Авт.) тішити, ніж я. Влітку вона прокинеться рано, в 4 чи в 5 годин. То й він забере її з возиком у садок, що був при школі, і панькається з нею»¹¹.

⁶ Мовчун А.І. Грінченкіана-2011: пошуки та знахідки // Борис Грінченко – відомий і невідомий: Мат. щорічних Грінченківських читань: 8 грудні 2011. – К., 2012. – С.10–18.

⁷ Липа І. Пам'яті Насті Грінченко // Українська хата. – 1909. – №7/8. – С.353.

⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.ІІІ. – Од.зб.44291.

⁹ Там само – Од.зб.36711.

¹⁰ Там само. – Од.зб.42421.

¹¹ Загірня М. Спогади / Передм., упор., прим. Л.Неживої. – Луганськ, 1999. – С.86.

Сім'я Грінченків не мала значних статків, Настя зростала в доволі скромних побутових умовах, однак батьки спільно виховували єдину доньку з великою любов'ю. Турботливий тато надавав великого значення розвитку доньчиної творчості, самостійності та гуманізму. З цією метою у своїй педагогіці він активно використовував казки і привчав доньку до складання власних повчальних історій, які, на його думку, мали потужний розвивальний та виховний вплив на дітей. Подруга Анастасії Христя Алчевська згадувала: «Ми просили Настю нам розповісти казочку. Вона оповідає щось про зірки. Слово “зірки” мені, що виховувалась переважно в московській мові, – незрозуміле; Настя пояснює, що воно таке... І в тих казках стільки чару, стільки справжньої української поезії!»¹².

Грінченкові казки, історії й оповідання завжди спиралися на емпатійні засади, вчили перейматися почуттями та переживаннями іншої людини. Показово, що в них він не боявся показувати смерть і страждання людей, а отже не намагався ізолювати доньку від реальних життєвих проблем. «Немає ніякої потреби, – писав він в одній зі своїх статей, – вберігати дитину від розуміння того, що в світі багато горя й мучень, навпаки, – необхідно, щоб вона як у справжньому житті, так і з книги вчилася любові й співчуттю до всіх страждаючих, обтяжених тяжким життям, до будь-якого горя»¹³. Важливими рисами духовного світу доньки батьки вважали милосердя, самостійність і відважність.

Найповільніше зміни в гендерній парадигмі відбувалися в питанні шлюбу. Світоглядна позиція Насті Грінченко у «жіночому питанні» зазнала складних життєвих випробувань як в її особистому, так і родинному житті. Вона мала фактичний шлюб із революціонером Миколою Сахаровим, народила позашлюбного сина Володимира, пережила арешт чоловіка й сама була ув'язнена за революційну діяльність. Відсутність законного церковного оформлення шлюбу Анастасії з її обранцем викликала хвилю збурення й осуду серед знайомих родини Грінченків, однак не зруйнувало Грінченківських сімейних принципів і взаємин. Батьки прийняли як персональний вибір доньки, так і її відвертий протест проти патріархальних традицій у стосунках із чоловіками. Настя виросла переконаною противницею церковного шлюбу, вважаючи його архаїчним анахронізмом. Вінчальний обряд трактувала як принизливе для жінки дійство й солідаризувалася з молоддю, яка бойкотувала усталену шлюбну практику. Відзначимо, що подібні погляди набули певного поширення в тодішніх українських інтелігентських сім'ях Наддніпрянщини. Наприклад, Ольга та Лариса (Леся Українка) Косачі тривалий час принципово не «канонізували» свої сім'ї з Михайлом Кривинюком¹⁴ і Климентом Квіткою¹⁵.

Навіть усвідомлюючи, що таке «негідне» новаторство в матримоніальних поглядах і діях не приймається більшістю, Анастасія твердо дотримувалася своїх переконань. За згадками М.Грінченко, вона щиро доводила батькам, що «треба, щоб якомога більше людей не брало церковного шлюбу, то й швидше виробиться щось краще. А як усі думатимуть про те, що незручно жити без церковного вінчання, то коли ж діждуться чогось кращого?»¹⁶. Попри повагу до доньчиного вибору в особистому житті, сімейне листування насичене хвилюванням за її майбутнє: батьків таки тривожила невизначеність Настиних відносин із М.Сахаровим. Марія Миколаївна писала доньці: «Якщо ти

¹² ІР НБУВ. – Ф.І. – Од.зб.33380. – Арк.1.

¹³ Грінченко Б. К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – №4/5. – С.27–50.

¹⁴ Леся Українка. Листи: 1903–1913 / Упор. В.А.Прокіп (Савчук). – К., 2018. – С.211–212.

¹⁵ Леся Українка. Листи: 1898–1902 / Упор. В.А.Прокіп (Савчук). – К., 2017. – С.290–292; Леся Українка. Листи: 1903–1913. – С.336–337.

¹⁶ Загірня М. Спогади. – С.97.

думаєш одружитися з д[обродієм] С. (М.Сахаровим – *Авт.*), то йому я дуже радила б скінчити вищу школу. Знаєш, дитино, замолоду все здається так, що: «С милым счастье в шалаше». Але як подме життєвий вітер, то холодно стає в “шалаше”, не палацу, ні просто затишної хатки. Поміркуй, що думаєш робити. Змучились ми, тяжкою твоєю долею, журимося і так уже хочеться побачити тебе на якомусь певнішому шляху»¹⁷.

Однак підтримка матір'ю Настинної позиції у шлюбних питаннях помітна навіть по смерті доньки. Про це опосередковано свідчить серія книжок, видана М.Грінченко в 1911–1913 рр. під назвою «Книжки пам'яті Насті Грінченко», зокрема праця «Про одруження на Україні в давніші часи», в якій досліджувалися притаманні українцям система шлюбу, процес одруження, норми права та звичаї, причини, що вважалися достатніми для розлучення тощо.

Сім'я Грінченків отримала нелегкий досвід ґендерних практик у зв'язку з народженням Настею сина Володимира, який за тодішніми законами мав статус позашлюбної дитини. Хлопчик був охрещений у київській Либідсько-Благовіщенській церкві, розташованій поряд із помешканням Грінченків на вул. Маріїнсько-Благовіщенській (нині Саксаганського, 62–64). Згідно з виписом із церковної метричної книги за 1908 р., таїнство хрещення здійснив 4 серпня 1908 р. настоятель храму протоієрей М.Вишневецький. Хрещеними батьками були Б.Д.Грінченко та О.Ф.Дурдуківська (Єфремова). Батько дитини М.Сахаров на той час перебував у в'язниці за участь у «Лубенській громадській самообороні» 1905–1907 рр.

1 жовтня 1908 р. стало трагічним днем для сім'ї Грінченків: після важкої хвороби померла донька Анастасія, залишивши маленького сина. Однак раптове горе не зламало Бориса Дмитровича. Поховавши доньку, він заопікувався всиновленням «незаконнонародженого» онука, про що свідчить чернетка його клопотання до Київського окружного суду, надіслана близькому товаришеві чернігівському адвокату І.Шрагу, з яким він консультувався щодо правильності оформлення документів¹⁸. У клопотанні Б.Грінченко зазначав: «[...] покорнейше просим Окружной суд помянутого внука нашего Владимира Гринченка, рождённого вне брака умершей дочери нашей Анастасии, усыновить нам с присвоением ему права, усыновлённым детям принадлежащего, и отчества по восприемному отцу – Борисович»¹⁹. На жаль, прагненням і зусиллям Б.Грінченка не судилося здійснитися: через чотири місяці після смерті Анастасії помер і її 11-місячний син.

Питання жіночої освіти

Важливим чинником змін у ґендерній парадигмі стали зрушення у сфері освіти. Н.Грінченко спершу навчалася у Чернігівській гімназії, а згодом закінчила з відзнакою Київську приватну жіночу гімназію О.Дучинської, отримавши статус домашньої наставниці. Батьки спрямовували доньку на здобуття вищої освіти. «А я, Настуню, так тобі знову скажу, ми дуже хотіли б, щоб ти не обмежувалась в знаннях гімназичних, а придбала більшу освіту в якомусь закордонному університеті», – писала М.Грінченко в листі²⁰. Улітку 1903 р. Б.Грінченко супроводжував 19-річну Настю до Львова, аби записати її до університету, де ще 1894 р. відкрито кафедру загальної історії зі спеціальним оглядом історії Східної Європи, яку обійняв М.Грушевський.

¹⁷ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Од.зб.44346. – Арк.7.

¹⁸ Там само. – Од.зб.40046. – Арк.3.

¹⁹ Там само. – Ф.І. – Од.зб.31801. – Арк.3.

²⁰ Там само. – Од.зб.44394. – Арк.3.

Грінченки їхали на Галичину з радістю й надією, адже сам І.Франко запропонував Насті жити в його домі та користуватися приватною бібліотекою.

170-тисячний Львів справив на вчорашню гімназистку неабияке враження. У місті діяло чимало відомих наукових, культурних, освітніх установ, проте її здивували галицькі звичаї, зокрема стереотипи щодо статусу та прав жінок. За місцевими узвичаєними нормами дівчина не могла з'явитися на вулиці без супроводу матері, тітки або ж приставленої служниці, а з чоловіків її мав супроводжувати тільки наречений, що різко контрастувало з надніпрянськими порядками та навіть ускладнювало процес здобуття освіти²¹.

Не справилися і сподівання Насті на проживання в будинку І.Франка через складні сімейні обставини вченого. Тож довелося підшукувати іншу квартиру. Спочатку помешкання винайняли в українського професора, де господарка запропонувала повний пансіон – харчування й послуги служниці, яка супроводжувала б Настю в університет. Коли ж Б.Грінченко відмовився від послуг супроводу доньки, господиня відмовила їм у помешканні, «аби не компрометувати своїх дочок». Зрештою вдалося винайняти квартиру, але й нова власниця житла згодом несподівано відмовила Анастасії у проживанні, ймовірно через «занадто самостійне» життя студентки. Самій дівчині виїняти квартиру у Львові було нелегкою справою, тому Настя навіть планувала хоча б на місяць поселитися в готелі, про що консультувалася з батьками. Однак тато не радив їй цього робити, адже «це не зручно не тільки у Львові, а й скрізь. Дівчині не зовсім безпечно, а у Львові є ще й інші перешкоди»²².

Лише на початку 1904 р., завдяки клопотанням М.Білецької та Г.Шухевич, Настя поселилася в гуртожитку Інституту св. Ольги при Українському педагогічному товаристві, який надавався приїжджим дівчатам. Вона з сумом описувала перші враження від Львова і скаржилася на місцеві звичаї: «Не знаю, що буде далі, але поки можу сказати, що якби я знала, що мене жде, то мабуть би не поїхала у Львів. Далеко йому не тільки до Європи, а навіть дещо і до Росії. Скільки застарілих є традицій і забобонів, скільки страшної особистої ворожнечі, що повірити трудно»²³. У листі від 24 червня 1903 р. вона писала матері про львівські правила: «Питаєш, чого я хочу в Київ. Для цього треба побути тут і все побачити власними очима і почути власними вухами... На кожному кроці доводиться знаходити такі Америки, що тільки станеш “розставивши руки” да дивуєшся, як можна дійти до такого...»²⁴.

Батьки в листах навіть змушені були застерігати доньку від її переважно негативних висловлювань про галицькі традиції: «Раз, що ти ще й не розвилася добре, а друге, тебе ласкаво привітали, до тебе були добрі, то й ти будь добра. Осудити, гостре слово сказати – це таке, про що потім жаліти доводиться, то краще здержуватися»²⁵. Але в іншому листі М.Грінченко писала доньці: «Жалієшся на застарілі традиції й забобони. Але як мені здається, що тобі не обов'язково їм підлягати. Доведеться може де в чому рахуватися трохи з їхніми звичаями, а взагалі жити відповідно до своїх традицій. [...] Не журись, [...] а зважливо й сміливо йди вперед і будуй своє життя так, щоб твоєму розумові й серцеві була з його втіха, а людям користь»²⁶.

Можливість вільного вибору освітнього напрямку, найперше медичного, захопила думки і прагнення дівчини. Вона ділилася своїми планами з рідними: «Уже давненько в мене з'явився один проєкт, про який я не говорила Вам. [...] Хочу поступити вільною

²¹ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006. – С.314.

²² ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од.зб.42413. – Арк.1.

²³ Там само. – Од.зб.36673. – Арк.2.

²⁴ Там само. – Од.зб.36722. – Арк.1–2.

²⁵ Там само. – Од.зб.44453. – Арк.2.

²⁶ Там само.

слухачкою не тільки на істор[ико]-філос[офський] факультет, а також і на медичинський. Доведеться, звісно, багато робити, але це не страшно... Робота мене не лякає ні трохи»²⁷. Молода Грінченківна прагнула здобути ще й юридичну освіту, яка для жінки була недосяжною: «Хочу якось приватно пролізти на правничий відділ на економію, бо перфіціально туди жінок не пускають, та не знаю, чи вдасться»²⁸. Планувала Настя навчання й у Чеському університеті, тому збиралася опанувати чеську мову.

Залишаючи право вибору за донькою, батько делікатно відповідав: «Зрозуміло, що від тебе залежить вибрати собі той чи інший шлях, але про се треба добре поміркувати та листом усього не напишеш, – доведеться підждати поки побачимось»²⁹. І все ж радив продовжити студії у Львові³⁰.

У цьому місті Н.Грінченко мала вибудовувати стосунки з чоловіками-однокурсниками, які часто вважали жіночу вищу освіту чимось надмірним. В одному з листів до батьків вона писала: «З огляду відносин до нас, усіх товаришів можна розділити на 3 категорії: 1) ті, котрі розуміють нас і відносяться, як до товаришок; таких поки 2 – Гординський і Кривецький; 2) ті, котрі дивляться на нас іронічно неприхильно, як на емансипованих, і, нарешті, найгірша 3) котрі думають, що панна може тільки кокетувати і фліртувати та більше нічого, і відповідно до цього поведуться»³¹; «А є у нас ще один товариш, який сказав, що скоро чоловіки муситимуть обід варити, бо жінки почали до Універ[ситету] ходити»³².

Згодом Настя налагодила товариські стосунки з багатьма студентами. Водночас її вражало ставлення польських викладачів до українських студенток, про яке вона пізніше писала:

«Щодо наших студентів скажу, що вони відносяться до нас студенток (всього 4) так щиро і просто, що краще й бажати не можна. Звуть нас, звичайно “пані товаришко”. Це виходе також дуже мило. Ну, але академіки-поляки...! Не думайте, що говорить в мене національна ворожнеча, зовсім ні. Треба багато видержати, щоб спокійно проходити яких пів години між польськими академіками під їх іронічними поглядами, усмішками й остротами. Я іноді кусаю-кусаю губи, та прямо готова заплакати»³³.

На противагу Настя описувала турботливе ставлення українських викладачів до жінок-студенток. Наприклад, філолог-славіст К.Студинський був уважним до студенток, особливо до Насті, спостерігаючи, як вона важко звикала до нового життя й місцевих звичаїв, неодноразово намагався розрадити її, аби не нудьгувала, заспокоював тим, що завжди мала можливість відвідати батьків. Настя заповзято бадьорилася, зазначаючи, що «цілком звикла до галицького життя»³⁴.

Поступово при звичаївшись до нових обставин, дівчина включилася в боротьбу за жіночі права. Збереглася незакінчена розвідка російською мовою «Жіночий рух у Галичині», авторкою якої ймовірно була Н.Грінченко. У ній вона з власного досвіду відзначала, що становище жінки у цьому краї скрутніше, ніж у Росії, оскільки

²⁷ Там само. – Од.зб.36720. – Арк.1–2.

²⁸ Там само. – Од.зб.36667. – Арк.1.

²⁹ Там само. – Од.зб.44445. – Арк.2.

³⁰ Там само. – Од.зб.44400. – Арк.3–4.

³¹ Там само. – Од.зб.36683. – Арк.1.

³² Там само. – Од.зб.36695. – Арк.1.

³³ Там само. – Од.зб.36699. – Арк.2.

³⁴ Там само. – Од.зб.36686. – Арк.1.

«кожна жінка й особливо дівчата пов'язані цілою плутаною мережею безглузких традицій. Дівчина майже не може з'явитися на вулиці, та й узагалі в товаристві без матері чи тітки. Не кажучи вже про те, що верхом непристойності вважається, якщо дівчина наважиться йти з молодим чоловіком. Поряд із цим та ж дівчина абсолютного вільно відвідує університетські лекції, які слухає разом із тими ж молодими людьми й нікому навіть на думку не спадає дивуватися цій обставині або знайти в ній щось погане. Ця невідповідність упадає у вічі кожній сторонній людині і треба тільки дивуватися, як не помічають її ті, кому доводиться найбільше страждати від неї»³⁵.

Аналізуючи повідомлення Насті про її побутування у Львові, зокрема активну роботу у «Кружку українських дівчат», батько старався акцентувати її увагу на головному – навчанні та науці: «Бо це все знань не дасть, а без знань навіть талановита людина тепер мало чого варта. А ти, здається, хочеш бути в житті не аби чим, але чимсь»³⁶. В іншому листі він розвивав схожу думку: «Ти помиляєшся, Настуню, кажучи, що гімназія дає шматок хліба, а університет загальну освіту, навпаки: гімназія готує чоловіка до якоїсь спеціальності, якій він призначає себе в житті, ся спеціальність, звісно, може і не давати заробітку, і житиме чоловік з іншого, [...] але все ж буде в житті людини те діло, якому вона себе головню присвятила»³⁷.

Відомості про революційні події в Росії 1905 р. змінили освітні плани Н.Грінченко: вона практично припинила відвідувати Львівський університет і займалася переважно громадською роботою, водночас плануючи переїхати до Петербурга з наміром здобути юридичну освіту та ближче познайомитися з російською соціал-демократією. У 1905 р. в імперській столиці почали функціонувати спільні для чоловіків і жінок Бестужевські курси та юридичні курси Острогорського. Останні цікавили Настю насамперед, оскільки мали б задовільнити не лише її освітні, але й політичні запити.

У кінці вересня 1905 р. за підтримки батьків Настя вирушила в Петербург. Однак партійна робота там, розмірковування над доцільністю і тривалістю навчання змусили її змінити рішення, про що вона повідомляла батькам: «Не можу ручитися, що я висиджу в Петербурзі стільки років, скільки потрібно, щоб скінчити курси. Не такий тепер час»³⁸.

Проте батьки радили Насті все ж здобути офіційну вищу освіту, адже без неї буде важко знайти роботу та планувати своє майбутнє. М.Грінченко не раз нагадувала доньці складнощі батькового життєвого шляху, пов'язані з відсутністю університетської освіти, на що Настя відповідала: «За мене не турбуйтеся, я людина молода і завсігда зможу собі заробити принаймі на шматок хліба»³⁹. В іншому листі писала:

«Щодо системних знань, мамочка, то це діло натурі. Я не тільки не вважаю їх непотрібними, але навпаки мені страшенно хочеться пробити їх у сфері наук соціально-економічних і юридичних, але я знаю, що не зможу сидіти над вчиттям, коли мої сили будуть корисні в іншому місці. [...] Одне слово можуть бути всякі погляди на цю справу, але я не можу собі уявити, як би я сиділа над своєю самоосвітою або над придбанням диплому, щоб мати потім кращий матеріальний стан, в той час коли інші тратять усе, навіть життя, не для себе, забуваючи цілком про власну особу. І зараз мені тільки сором за себе, що я віддалася так своєму бажанню спочатку, забуваючи, що я ж не можу здійснити його до кращого»⁴⁰.

³⁵ Там само. – Ф.І. – Од.зб.31493. – Арк.1.

³⁶ Там само. – Ф.ІІ. – Од.зб.44400. – Арк.3–4.

³⁷ Там само. – Од.зб.44403.

³⁸ Там само. – Од.зб.36531.

³⁹ Там само. – Од.зб.36518.

⁴⁰ Там само. – Од.зб.36538 – Арк.4.

Ставлення до професійного самовизначення жінки, права на літературну, юридичну та іншу працю

На рубежі XIX–XX ст. модернізаційні суспільні процеси активізували жіночий виклик панівній чоловічій традиції і в галузі літератури. У кінці 1880 – на початку 1890-х рр. молодий Б.Грінченко відкрив для себе видатних жінок-письменниць і тих, хто тільки починав свій шлях, уважно стежив за розвитком української літератури й добре орієнтувався в новинках. Саме тоді він спостеріг великий талант у поезіях юної Лесі Українки. У листі до Т.Зіньківського 16 січня 1889 р., за кілька років до появи друком першої Лесиної збірки поезій «На крилах пісень» (1893 р.), він відзначав: «Які пишні твори Олени, Лесі й Олесі – Пчілок, Українок і Зірок, – найбільш другої!». Ішлося про поезії Лесі Українки «З Гейне», «Чого?», надруковані в №1 «Зорі» за 1889 р.⁴¹

Леся Українка та О.Кобилянська відчували себе спадкоємницями зрілої традиції «жіночої літератури», маючи предтечами Марка Вовчка, Ганну Барвінок, Олену Пчілку, Н.Кобринську та ін. Літературний образ жінки XIX ст. – «покритки», «бурлачки», «повії», що були квінтесенцією горя, нещастя, немочі, відступив перед «царівною» й «одержимою духом». В українській літературі вперше прозвучав інтелігентський жіночий голос, а разом із ним і феміністична ідея.

У листі до Б.Грінченка 1902 р. Ганна Барвінок звертала увагу: «Чи Ви завважили, що Г.Барвінок із жіноцтва перша виступила на літературне поприще?»⁴². «Ще ж треба сказати, що і стареньку бабусю Г.Барвінок забули. А вона ж перша одкрила шлях до писання – перша з жіноцтва почала»⁴³.

Ганну Барвінок дуже хвилювала незначна кількість письменниць в українській літературі, тому іноді вона навіть докоряла співвітчизницям за інертність. У листі від 25 листопада 1901 р. до Б.Грінченка нарікала:

«Чого українки такі мовчазні? Уже й народ ворушиться, пише дехто і так понаписував, що і в “Щирі сльози”⁴⁴ не можна помістити – безграмотно і непоетично. А наші інтелігентні українки мовчать. Чи вже ж він для їх не писав, про їх не журивсь? А Ваша дружина (Марія Загірня – Авт.) як владіє пером – і не хоче однієї сльози проронити. [...] Довго ще наша Україна буде німа!.. Треба ж комусь початок зробити»⁴⁵.

Б.Грінченко цінував творчість Ганни Барвінок, на відміну від більшості чоловіків, які вважали літературну діяльність «нежіночою справою». У 1902 р. він особисто видав у Києві збірку її оповідань «З народних уст», популяризував її творчість, чим висловлював протест проти патріархальних стереотипів щодо жіноцтва.

Такий крок Б.Грінченка мав стратегічний розрахунок, адже спонукав літературне чоловіче товариство до переосмислення питання про цінність жіночої письменницької праці. Так, познайомившись із виданою Б.Грінченком збіркою Ганни

⁴¹ Погрібний А.Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX – початку XX ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції. – К., 1990. – С.93.

⁴² ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Од.зб.37983.

⁴³ Там само. – Од.зб.37954.

⁴⁴ Ідеться про збірку поезій «Щирі сльози над могилою П.О.Куліша», видану 1897 р. у женецькій українській друкарні, заснованій М.Драгомановим, де серед авторів була й Ганна Барвінок.

⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Од.зб.38035.

Барвінок, О.Лотоцький у своєму листі зазначав: «Спасибі Вам за клопіт, за книжку і її видання. Признаю я, що якимось зневірливо відносився до письменницької репутації Г.Барвінок, і лиш тепер Ваша книжка убила моє зневір'я»⁴⁶.

Б.Грінченко високо цінував літературну творчість О.Кобилянської. Він розумів, що їй удалося відкрити для загалу жіночу реальність, яка не вписувалася у традиційне патріархальне уявлення. Письменниця асимілювала феміністичну ідею через власну творчість у літературний процес, що модернізувався під впливом ніцшеанської філософії. А її участь у феміністичному дискурсі сприяла творенню нового образу жінки – інтелектуальної, самодостатньої особистості.

Високу оцінку Б.Грінченком творчості О.Кобилянської було відзначено в розвідці про неї ж В.Доманицького⁴⁷. Велику повагу до О.Кобилянської як «колеги по цеху» містить лист Б.Грінченка від 6 листопада 1903 р. Дізнавшись від доньки, яка в той час навчалася у Львові, про хворобу письменниці, він писав: «Засилаємо Вам наші найщиріші бажання вернути скоро здоров'я на добро собі і на славу рідному письменству. На ознаку моєї великої поваги до Вашої праці прошу прийняти сю книжку. З великою шанобою, щирою прихильністю з Києва»⁴⁸. М.Грінченко так само прихильно поставилася до появи в літературі О.Кобилянської, твори котрої були предметом обговорень як у сімейному колі, так і з однодумцями. У листі до чоловіка Марія Миколаївна зазначала: «Заходила Леся Українка, казала що Кобилянська дуже гарно переклала на німецьку мову томи оповідань Марка Вовчка, а тепер перекладає «Землю» свою»⁴⁹.

У 1906 р. Б.Грінченко залучив до важливої громадсько-політичної справи – видання редагованого ним журналу «Нова громада» – Лесю Українку. За спогадами чоловіка поетеси К.Квітки, справа владналася не без певних колізій: надто самодостатніми особистостями були обоє⁵⁰. В опублікованих листах Лесі Українки до Б.Грінченка, його родини та інших осіб 1903–1910 рр. виразно засвідчені їхня співпраця на громадському полі в київській «Просвіті» ім. Т.Шевченка (1906–1907 рр.), взаємні оцінки літературної творчості, зрештою теплі людські стосунки, що тривали до останніх днів письменника⁵¹.

Авторитет Б.Грінченка в підтримці українських літераторок виразно постав в історії з клопотами Лесі Українки про публікацію творів письменниці й перекладачки Н.Кибальчич, яка разом із чоловіком лікарем Козловським опинилася у скрутних життєвих і творчих обставинах в еміграції в Італії. Б.Грінченко виступав у центрі плану Лесі Українки як авторитетний і безвідмовний діяч, що добре знався на видавничій справі та міг організувати видання творів Н.Кибальчич, аби вона мала літературний заробіток⁵².

Участь Анастасії Грінченко у жіночих організаціях та позиція батьків

На межі 1901–1902 рр. у Києві утворилася «Жіноча громада», яка проіснувала до 1905 р. Вона об'єднала два покоління учасниць, котрі по-різному розуміли

⁴⁶ Там само. – Од.зб.38599.

⁴⁷ Там само. – Ф.95. – Спр.80. – С.25.

⁴⁸ Там само. – Ф.П. – Од.зб.40909. – Арк.1–2.

⁴⁹ Там само. – Од.зб.36725.

⁵⁰ *Квітка К.* На роковини смерті Лесі Українки // Спогади про Лесю Українку. – К., 1963. – С.247–249.

⁵¹ *Леся Українка.* Листи: 1903–1913. – С.163–164, 207–209, 229–230, 284–290, 340–341, 442–444, 465 та ін.

⁵² Там само. – С.365–366, 388, 391, 397–399, 407–408, 409–433, 443, 448.

свою роль у суспільній діяльності. Старше (Л. Драгоманова, В. Житецька, М. Загірня, Л. Старицька-Черняхівська, М. Чикаленко, Л. Шульгіна та ін.) здебільшого орієнтувалося на культурно-освітню працю, молодше (О. Стешенко, М. Ливицька, доньки композитора М. Лисенка – Катря, Галина, Мар'яна, Настя Грінченко, Ганна й Вікторія Чикаленки та ін.) активніше прагнуло революційної діяльності. Громада мала нелегальний характер, оскільки в Російській імперії будь-які самочинні, а тим паче українські, об'єднання були протизаконними⁵³.

Члени «Жіночої громади» уклали українські бібліотеки для села – списки брошур і книжечок, які відповідали б рівню малоосвічених сільських читачів. Для цього переглядали всю дозволена літературу, відбирали гідні видання й на кожне з них складали рецензію чи анотацію, картки з якими надсилалися до каталогу української книгарні журналу «Киевская старина». Крім того, громада допомагала здібним селянським дівчатам стати вчительками сільських шкіл. Збори товариства проводилися в помешканнях, найчастіше родини Чикаленків. Окремі зібрання відбувалися й у домівці Грінченків на вул. Гоголівській, 8.

Крім «Жіночої громади» без виразних політичних цілей, у Києві одночасно виникла філія Революційної української партії (РУП) «Вільна громада», заснована за участі Д. Антоновича, В. Винниченка, Є. Голіцинського, А. Ливицького і членкинь «Жіночої громади» М. Ткаченко-Ливицької, К. Ярмут, М. Гоженко, Є. Ливицької та ін. Члени «Вільної громади» намагалися привнести «революційний дух» у «Жіночу громаду» й пожвавити її діяльність. Залученість Н. Грінченко до «Жіночої громади» стала гарною школою для формування навичок колективної роботи й дисципліни, що стало їй у пригоді під час навчання у Львівському університеті, де вона одночасно продовжувала свою громадсько-політичну активність у «Кружку українських дівчат» й революційну – як учасниця «Вільної громади» (Комітету) РУП.

На Галичині в кінці XIX ст. жіноцтво також активно об'єднувалося в різноманітні осередки – «Товариство руських дам» (1879 р.), «Товариство руських жінок» у Станіславові (1884 р.). У 1893 р. у Львові Г. Шухевич, О. Франко, О. Герасимович створили «Клуб руських жінок» за зразком англійських клубів. До нього ввійшли відомі учасниці, котрі хоч і не поділяли поглядів Н. Кобринської у жіночому питанні та соціалізмі, проте вважали, що жінки повинні відігравати значнішу роль у громадянському суспільстві.

Проте «Клуб руських жінок» був надто елітарним, аби залучити широкий загальний жіночий молоді. Тому доньки його членкинь, яких підтримували дівчата зі Східної України, що навчалися у Львові, вирішили заснувати власний гурток на знак протесту проти практики старшого покоління усувати молодь від публічних виступів. У 1901 р. донька Герміні Шухевич Дарина разом із Н. Будзиновською, М. Підлісецькою та О. Бережницькою створили «Кружок українських дівчат». Саме слово «дівчата» в той час мало своєрідне політичне забарвлення. У галицькому суспільстві відносно молодих утвердилося звертання «панна», а «дівчина» звучало незвично та, за висловом однієї із засновниць гуртка, «для початку століття відверто революційно»⁵⁴.

Після приїзду до Львова Н. Грінченко активно долучилася до діяльності «Кружка українських дівчат», про що відомо з її листів до батьків. Спочатку в роботі брала участь невелика кількість учасниць: «Сьогодні була перша лекція Грушевського для “Кружка”, але було всього 6 членів зі мною», – повідомляла батькам Настя⁵⁵. Для активізації роботи товариства вона разом зі своєю подругою О. Шухевич доклала

⁵³ Павловський В. Перше українське жіноче об'єднання в Києві (1901–1905) // Наше життя. – 1998. – Травень. – С. 2.

⁵⁴ Бережницька-Будзова О. Кружок українських дівчат // Нова хата. – 1939. – Ч. 5. – С. 2.

⁵⁵ ІРНБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 36689.

чимало зусиль: інформували громадськість про його існування, домовлялися з відомими науковцями про виступи на засіданнях, запрошували слухачів, читали власні доповіді та після засідань улаштовували розваги. «Кружок урядує забаву. Мусимо урядити концерт, ворожіння і т. д. [...] У четвер мушу бігти на засідання цього комітету, в той же день маю кружковий відчит», – описувала Настя на прохання батька свою роботу в гуртку⁵⁶. Основна мета товариства полягала в тому, щоб звернути увагу громадськості на права жінок та домагатися їх політичної рівності з чоловіками. «Мушу завтра радитись з Грушевським, Студинським. Д-р Левіцький згодився прочитати відчит для кружку так, як і Франко, і Студинський. Тепер все агітуємо, щоб більше приходило», – писала Настя Грінченко в листі від 9 листопада 1903 р. батькам⁵⁷. Вона особисто запрошувала лекторів і забезпечувала слухацьку аудиторію. Особливу увагу приділяла робітникам, відвідувала робітничі товариства з метою залучення до зібрань⁵⁸. Крім того й сама виступала на таких зборах: «Зараз пишу реферат для “кружка”, а потім маю ще деякої іншої роботи аж по шию!»⁵⁹. Уже наприкінці листопада 1903 р. дівчина з ентузіазмом сповіщала батькам про пожвавлення роботи: «Але скільки народу прийшло! В залі всі не помістилися і стояли в коридорі і на сходах. [...] Тепер уже ми не потребуємо просити, а нас просять»⁶⁰. Незабаром, разом із Д.Шухевича та іншими дівчатами, Н.Грінченко підготувала ювілейний захід – перше віче гуртка, яке відбулося в лютому 1904 р. На ньому прозвучали виступи, що вдало порушували жіноче питання. Палкі, продумані та логічні промови жінок знайшли схвальні відгуки навіть у чоловіків, котрі прийшли на віче зі скептичними настроями. Гурток дуже швидко набував популярності й захоплював українських політиків, культурних діячів.

Хоча батьки Н.Грінченко і схвалювали її активну громадську діяльність, однак хвилювалися про університетську освіту, заради якої вона й перебувала у Львові. З цього приводу Борис Грінченко писав доньці: «Ти в кружку, ти в т[оваристві] Шевченка, ти в спектаклі, ти в редакції. Це все дуже добре, але тільки, як додаток до головного. А головне се – наука»⁶¹. У листі-відповіді Настя емоційно реагувала: «В кожному листі від вас я знаходжу лише нагани. Як ви не ввійдете в моє становище! Чого вся молодіж може брати участь у громадському житті, тільки я не маю на це права?! Віддавати громадським справам тільки хвилини відпочинку – то є цілком неможливо для мене»⁶².

Н.Грінченко мала неабиякий авторитет на Галичині, де її ім'я асоціювалося здебільшого з жіночим рухом та активною діяльністю у «Кружку українських дівчат». Її кандидатуру навіть не раз пропонували на посаду очільниці гуртка, що підтверджується листом до батьків від 16 травня 1904 р.⁶³ Навесні 1905 р. Анастасія Грінченко повернулася додому і присвятила себе революційній діяльності в Полтаві, Києві, Петербурзі, Конотопі.

Попри те, що в Російській імперії умови для боротьби жінок «за свої людські права» були одними з найскладніших, Н.Грінченко відзначала, що у жодній державі Західної Європи «жінка не рветься так до знання, до вищої освіти, що ніде вона не грає такої видатної ролі в громадському житті, як у Росії». На її переконання,

⁵⁶ Там само. – Од.зб.36694.

⁵⁷ Там само. – Од.зб.36675.

⁵⁸ Там само. – Од.зб.36690.

⁵⁹ Там само. – Од.зб.36613.

⁶⁰ Там само. – Од.зб.36691.

⁶¹ Там само. – Од.зб.44400. – Арк.2.

⁶² Там само. – Од.зб.36653. – Арк.1.

⁶³ Там само. – Од.зб.36638. – Арк.2.

жіноцтво, яке вже добилося права працювати у шкільній освіті й медицині, в найближчому часі доб'ється його і у правничій сфері, а жінки-юристки, адвокатки, судді – стануть звичайним суспільним явищем. Вона стверджувала: «Ще кілька перемог, зароблених тяжкою боротьбою, і Вільгельм II вже не відважиться сказати, що жінка мусить знати тільки три слова на “К” – Kirche, Kinder, Küche (церква, діти, кухня)»⁶⁴.

***

Его-документи сім'ї Грінченків є важливим джерелом для деталізації уявлень про жіночий рух в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Вони свідчать про поступові зміни в гендерній парадигмі, змінами в мисленні та діяльності тодішнього українського суспільства, що, своєю чергою, впливало на інше сприйняття гендерних ролей і побутових практик. Крім того важливо, що ці матеріали розкривають особистості їхніх авторів, а отже формують виразніші та яскравіші уявлення про людей, які приєдналися до боротьби за жіночі права, реальні побутові проблеми жіноцтва, шляхи подолання суспільного несприйняття чи осуду, самоорганізацію жіночого руху задля досягнення конкретних цілей. Використання его-документів родини Грінченків дає можливість порівняти реальні побутові практики Б.Грінченка, М.Грінченко (Загірньої) та їхньої доньки Анастасії, ставлення членів сім'ї до родинного життя, виховання, жіночої освіти, участі в українському громадсько-політичному русі. В листуванні й повсякденній діяльності Грінченки демонстрували підтримку необхідності розширення прав і можливостей жіноцтва в родинному житті, освітній, професійній сферах. Демократичні погляди Грінченків-батьків цілком підтверджуються стилем і методами виховання доньки Анастасії, сприйняттям її як самостійної особистості, повагою до її способу життя та поглядів на створення власної сім'ї. Гендерні установки та практики родини Грінченків впливали на близьке до них громадське середовище й допомагали поширенню демократичних практик у середовищі української інтелігенції. Публічність та авторитетність цієї сім'ї сприяли поступовим змінам гендерної парадигми – від патріархального домінування до розширення жіночих прав.

REFERENCES

1. Hentosh, L. & Kis, O. (Eds.) (2003). *Hendernyi pidkbid: istoriia, kultura, suspilstvo*. Lviv. [in Ukrainian].
2. Hrytsak, Ya. (2006). *Prorok u svoii vitchyzni: Franko ta yoho spilnota (1856–1886)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Kvitka, K. (1963). *Na rokovyny smerti Lesi Ukrainky. Spohady pro Lesiu Ukrainku*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Livytska, M. (1972). *Na brani dvokh epokh*. New York. [in Ukrainian].
5. Mascuch, M., Dekker, R. & Baggerman, A. (2016). Ego-documents and history: A short account of the longue durée. *The Historian*, 78, (1), 11–56.
6. Movchun, A.I. (2012). Hrinchenkiana-2011: poshuky ta znakhidky. *Borys Hrinchenko – vidomyi i nevidomyi: Materialy sbchornichnykh Hrinchenkiivskykh chytan: 8 brudnia 2011*, 10–18. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Nestertsova-Sobakar, O.V. (2016). *Pravove stanovysbe zbinky na ukrainskykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii u drubii polovyni XIX – na pochatku XX st.* Dnipro. [in Ukrainian].
8. Pavlovskiy, V. (1998). *Pershe ukrainske zhinoche obiednannia v Kyievi (1901–1905). Nasbe zbyttia*, Traven, 1–4. [in Ukrainian].
9. Pohribnyi, A.H. (1990). *Borys Hrinchenko v literaturnomu rusi kintsia XIX – pochatku XX st.: Pytannia ideino-estetychnoi evoliutsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Prokip (Savchuk), V.A. (Comp.) (2017). *Lesia Ukrainka. Lysty: 1898–1902*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Prokip (Savchuk), V.A. (Comp.) (2018). *Lesia Ukrainka. Lysty: 1903–1913*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Von Greyerz, K. (2010). Ego-Documents: The last word? *German history*, 28, (3), 273–282.
13. Zahirmia, M. (1999). *Spohady*. Luhansk. [in Ukrainian].

⁶⁴ Грінченко Н. Жінки-юристи // Рада. – 1906. – №41. – С.1–2.

Yurii BEZZUB

Senior Lecturer,
Department of Historical and Civic Education,
B.Hrinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine), y.bezzub@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8259-4978>

Ninel KLYMENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Historical and Civic Education,
B.Hrinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine), n.klymenko@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4057-3626>

Olha DUDAR

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Historical and Civic Education,
B.Hrinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine), o.dudar@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1715-480X>

Gender Attitudes and Practices in B.Hrinchenko's Family According to Ego-Documents

Abstract. In modern historical science, there is a growing need for a new vision of the past, which is not only about the “external” history of important processes and phenomena, but also about the “internal” history of subjects, “human” history. Sources of personal origin of the Hrinchenko family allow us to better understand the reasons and features of the inclusion of prominent personalities in the struggle for women’s rights in the late 19th – early 20th century. **The purpose of the study** is to determine the role of leading intellectual families of Dnipro Ukraine in the formation of a new gender paradigm in the Ukrainian lands in the late 19th – early 20th century based on ego documents of Borys, Maria and Anastasiia Hrinchenko. **The methodology** is based on the deconstruction of ego-document texts and individual-biographical and subject-activity approaches, which allow to outline the role of specific individuals in the formation of women’s issues in Dnipro (sub-Russian) and Western (sub-Austrian) Ukraine in the selected period. **The scientific novelty** lies in the comprehensive study of ego-documents, which allowed to detail the peculiarities of the situation of women and the development of the movement for gender equality, which are difficult to describe holistically solely on the basis of mass documentary sources. **Conclusions.** During the outlined chronological period, Ukrainian society continued to maintain conservative ideas about women’s domestic practices in the family and public life. The Hrinchenko family is an example of important historical changes that have taken place among intellectual families. Ego-documents demonstrate the important unity of the views of Borys, Maria and Anastasiia Hrinchenko on gender issues, which were expressed publicly, and daily routines, which fully corresponded to their worldviews. It is through such practices that gradual changes in the gender paradigm are taking place, from patriarchal domination to the gradual expansion of women’s rights.

Keywords: women’s question, Hrinchenko family, ego-documents, gender paradigm, gender-role stereotypes, women’s rights, emancipation, women’s movement.